РЕЦЕНЗІЯ

на дисертацію **Мозгової Наталі Анатоліївни**

на тему **«Соціальне підприємництво: теоретико-правовий аспект»**

на здобуття наукового ступеня доктора філософії

за спеціальністю 081 «Право»

Соціальне підприємництво представляє собою підприємницьку діяльність, яка покликана вирішувати соціальні проблеми та задовольняти потреби суспільства. Фактично цей вид підприємництва дозволяє поєднати економічний інтерес суб'єкта підприємницької діяльності і певну соціальну місію у вигляді виробництва соціально значущих товарів або надання соціально значущих послуг. Організації, що здійснюють соціальне підприємництво, створюють робочі місця для вразливих категорій населення, використовують результати своєї діяльності для соціальних змін, реінвестуючи частину своїх прибутків на вирішення соціальних проблем. Якщо для класичного бізнесу соціальна діяльність є побічною, то для соціального підприємництва така діяльність основна. Це, у свою чергу, пов'язано з вагомими ризиками для його суб'єктів, оскільки соціальні проєкти за своєю суттю є зазвичай неприбутковими. Зазначені особливості мають бути належно враховані в процесі формування державної політики підтримки соціальних підприємств і підприємців.

Суспільна цінність соціального підприємництва робить його вкрай затребуваним для держави, особливо в сучасних кризових умовах. Як свідчить практика, в Україні рух соціального підприємництва формується поступово, проте така діяльність ще не отримала відчутного розвитку.

Існуючий стан розвитку соціального підприємництва є результатом відсутності спеціального правового регулювання цих відносин. Чинне законодавство не дає визначення поняття соціального підприємництва, його ознак, умов набуття статусу суб'єкта соціального підприємництва, організаційно-правових форм, порядку та умов здійснення такої діяльності, не передбачає заходів його державного стимулювання і заохочення.

В юридичній науці окремі аспекти зазначеної проблематики досліджувались такими науковцями, як М. Бєлова, З. Галушка, А. Гель, Ю. Гоцуляк, С. Гусейнова, В. Єфіменко, І. Жаровська, О. Кірєєва, Т. Міхайліна, Ю. Орел, А. Свинчук тощо. Проте наразі відсутне комплексне дослідження питань соціального підприємництва, в тому числі в сучасних кризових умовах для нашої держави. При цьому слід особливо підтримати прагнення дисертантки з'ясувати і опрацювати саме теоретико-правові

аспекти здійснення соціального підприємництва, що стане в подальшому вагомим підґрунтям для господарсько-правових досліджень у цій площині.

Зазначене свідчить, що тема дисертаційної роботи є актуальною, своєчасною і надзвичайно важливою для розвитку соціального підприємництва в Україні. Дослідження спрямоване на досягнення важливої для юридичної науки мети, яка полягає в обґрунтуванні нових науково-теоретичних положень щодо загальнотеоретичного розуміння соціального підприємництва, правових засобів його стимулювання, а також розробці на цій основі напрямів вдосконалення відповідного законодавства.

Досягненню поставленої мети сприяють завдання дисертаційної роботи, які вдало сформульовані, обумовлюють зміст і логіку дисертаційного дослідження та фокусують на очікуваних результатах роботи.

Дисертаційна робота має зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Зокрема, це дисертаційне дослідження виконане відповідно плану науково-дослідної діяльності юридичного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса у межах теми «Правовий механізм утвердження принципу верховенства права» (державний реєстраційний номер: 0122U002368 (2022-2024 рр.)), за якими дисертанткою здійснено науково-теоретичну розробку поняття, ознак, організаційно-правових форм здійснення соціального підприємництва, заходів його державного стимулювання, а також обґрунтовано пропозиції щодо вдосконалення законодавства у зазначеній сфері.

Дисертація Мозгової Н.А. оформлена відповідно до вимог, визначених Порядком присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44.

Дисертацію виконано державною мовою, матеріал викладено логічно та послідовно, з дотриманням стилістичних правил і вимог, дослідження має цілісний та завершений вигляд.

До найбільш важливих наукових результатів, що вказують на цінність дисертаційної роботи, належать такі:

Уперше:

- виявлено місце права на здійснення соціального підприємництва у системі поколінь прав людини. Зокрема, обґрунтовано, що конституційне право людини на заняття підприємницькою діяльністю (яке відноситься до другого покоління прав людини) з урахуванням суспільного розвитку на сучасному етапі трансформувалося у право на здійснення соціального підприємництва, як новітнє право четвертого покоління;

- з'ясовано особливості соціально-правової природи соціального підприємництва на доктринальному та нормативному рівні. У тому числі, з доктринальної точки зору соціальне підприємництво визнається комплексним інтерсистемним інститутом, який на сучасному етапі має подвійну соціально-економічну природу. Це знаходить вираз навіть у складності наукового розмежування груп соціальних та економічних прав і свобод людини, які науковцями нерідко розглядаються у нерозривному взаємозв'язку. Зазначається, що як інститут права соціальне підприємництво наразі ще не сформоване, оскільки законодавство України не містить спеціальних норм, які б регулювали порядок здійснення такої діяльності. Констатується, що соціальне підприємництво має комплексну природу, тому після свого нормативного закріплення воно має оформитися як міжгалузевий інститут господарського, цивільного права та права соціального забезпечення;

- запропоновано реалізувати подвійну модель соціального підприємництва в Україні, поєднавши позитивні елементи американської та європейської. Суб'єкти соціального підприємництва, створені громадськими організаціями у межах своїх статутних цілей, відносяться до американської моделі (повністю неприбуткової) і передбачаються законодавством України. Суб'єкти соціального підприємництва, створені іншими фізичними та юридичними особами, відносяться до європейської моделі. Створення таких суб'єктів українським законодавством наразі взагалі не передбачено. Тому обгрунтовується пропозиція про доповнення законодавства можливістю створення соціальних підприємств іншими фізичними та юридичними особами;

- обгрунтовано наявність та доцільність легалізації в Україні двох типів суб'єктів соціального підприємництва, які мають суттєві відмінності у правовому статусі: 1) створені громадськими об'єднаннями для забезпечення реалізації своєї статутної діяльності (некомерційні); 2) створені іншими юридичними та фізичними особами (комерційні);

- сформульовано поняття некомерційного та комерційного соціального підприємництва. Під некомерційним соціальним підприємництвом пропонується розуміти господарську діяльність у розумінні ст. 21 Закону України „Про громадські об'єднання". Під комерційним соціальним підприємництвом розуміється діяльність суб'єктів господарювання, які створені фізичними та юридичними особами, а також діяльність фізичних осіб – підприємців, яка спрямована на вирішення соціальних проблем громади та(або) держави, мінімум 50% доходів від якої спрямовується на рефінансування соціальної статутної діяльності та(або) реалізацію соціальних (громадських) проектів.

- обгрунтовано, що комерційне соціальне підприємництво може здійснюватися в організаційно-правових формах: приватного підприємства, господарського товариства, кооперативу, а також фізичної особи – підприємця 2-4 груп. Наголошується, що соціальне підприємництво як таке не утворює у системі права України принципово нової організаційно-правової форми. Але у поєднанні із встановленими організаційно-правовими формами в установчих документах утворює новий правовий статус суб'єкта господарювання, що має тягнути правові наслідки. На соціальний комерційний суб'єкт господарювання розповсюджується правовий статус, обумовлений його основною організаційно-правовою формою, але додаткові його ознаки та, відповідно, додаткові правові наслідки тягне за собою статус „соціальний";

- запропоновано закріпити у законодавстві заходи стимулювання у вигляді податкової підтримки комерційних суб'єктів соціального підприємництва. Зокрема, доцільним буде встановлення податкових канікул строком на два роки з моменту державної реєстрації соціального підприємства або фізичної особи – соціального підприємця щодо сплати податку на прибуток підприємств та, відповідно, єдиного податку. Після закінчення дворічного строку з моменту державної реєстрації пропонується стягувати з соціальних підприємств податок на прибуток лише в частині прибутку, який не є реінвестованим у статутну соціальну діяльність підприємства та не спрямований на реалізацію громадських (соціальних) проектів. Фізична особа – соціальний підприємець після закінчення дворічного строку з моменту державної реєстрації починає сплачувати єдиний податок у розмірі, який відповідає групі, на якій він зареєстрований. Проте, ліміт його доходу обчислюється за винятком сум, реінвестованих у соціальну діяльність та(або) спрямованих на реалізацію громадських (соціальних) проектів.

Удосконалено положення щодо:

- ролі соціального підприємництва у підвищенні потенціалу громадянського суспільства, яка визначається за кількома напрямами, а саме: 1) активізація підприємницької ініціативи, тобто, економіко-правової активності на індивідуальному рівні; 2) групування економічних інтересів та об'єднання громадян для їхнього досягнення; 3) глобальне підвищення рівня правової культури населення, розвиток рухів для захисту своїх економічних та соціальних прав; 4) вирішення економіко-соціальних проблем на мікро-, мезо- та макрорівні;

- співвідношення соціального підприємництва з суміжними категоріями у правовій площині. Зокрема, зазначається, що соціальна відповідальність бізнесу та соціальне підприємництво співвідносяться як частина та ціле. Стверджується, що здійснення соціального підприємництва – це вид

соціальної поведінки бізнесу. Констатовано, що соціальна відповідальність може бути характерною і для класичного бізнесу, у той час як соціальне підприємництво можна представити і як спеціальний напрям діяльності, який потребує легалізації та спеціальної підтримки. На підставі цього зроблено висновок, що межа між звичайним (але соціально відповідальним) та соціальним підприємництвом полягатиме у його меті (місії), а також у тому, який відсоток прибутку підприємець або підприємство спрямовує на реалізацію соціальної мети;

- підходів до сутності соціального підприємництва. Здійснений порівняльно-правовий аналіз підходів до соціального підприємництва у світі дозволив зробити висновок про те, що у Північній та Південній Америці, соціальне підприємництво, хоча й має таку назву, але змістовно з підприємництвом мало пов'язане, оскільки воно, або не передбачає отримання прибутку від діяльності взагалі, або передбачає реінвестування його у повному обсязі на вирішення соціальної мети. Тобто, така діяльність є ближчою до розуміння діяльності громадських організацій у контексті законодавства України, аніж до підприємницької діяльності. Зроблено висновок, що, оскільки соціальне підприємництво за логікою утворення словосполучень та юридичних термінів має розглядатися як вид(тип) підприємництва як такого, воно не може бути повністю відмінним від родового щодо нього поняття. За філософським законом співвідношення загального та конкретного, конкретне явище, крім власних характеристик, має відповідати також ознакам, властивим класу предметів, явищ чи процесів у цілому. У зв'язку з цим, у вітчизняній правовій системі доцільніше спиратися на визначення соціального підприємництва, сформоване європейськими державами;

- соціального підприємництва у площині функцій держави та права. Зокрема, з'ясовано, що реалізація концепції соціального підприємництва здійснюється у межах соціальної функції держави та вирішує комплекс проблем приватного та публічного характеру, у тому числі, доступ до фінансових ресурсів осіб, які мають відповідну ідею, спрямовану на вирішення соціальних потреб громади, але не мають достатніх ресурсів для її реалізації. Зроблено висновок, що соціальне підприємництво також корелює з функціями права, передусім, економічною функцією та функцією громадської згоди, оскільки соціальне підприємництво за умов успішної його реалізації сприяє економічному зростанню, соціальному вирівнюванню та зниженню соціальної напруги;

- передумов виникнення та розвитку соціального підприємництва, які класифіковано на: 1) загальносвітові (глобальні); 2) національні (локальні). Виділення другої групи обумовлено унікальною ситуацією України на

сучасному етапі, пов'язаної із агресією росії проти України (що спочатку виявилося в анексії територій, а з 24 лютого 2022 року – у повномасштабному вторгненні). До загальносвітових передумов соціального підприємництва у роботі відносяться: 1) зростання світового багатства і, як наслідок, збільшення середнього класу; 2) посилення соціальної нерівності, різниця у рівні доходів різних верств населення; 3) низький рівень заробітних плат, соціальних виплат та пов'язана з цим соціальна напруга; 4) збільшення кількості демократичних держав та загальний розвиток громадянського суспільства; 5) діджиталізація усіх сфер державного та соціального буття; 6) підвищення доступності освіти; 7) процеси недискримінаційності, які знищили багато перешкод для участі у активному соціальному житті багатьох верств населення; 8) безробіття; 9) нестача товарів, робіт та послуг, орієнтованих на вразливі верстви населення; 10) настача у соціально вразливих верств населення ресурсів для того, щоб розпочати власну справу. До національних (локальних) передумов соціального підприємництва відносяться: 1) анексія Криму та розгортання збройного конфлікту на сході України; 2) повномасштабна агресія російської федерації проти України; 3) посилення процесів внутрішньої міграції; 4) поява нових категорій вразливих верств населення (внутрішньо переміщені особи, учасники бойових дій, особи, що постраждали від військової агресії тощо); 5) необхідність соціальної адаптації, ресоціалізації, державної підтримки зазначених верств населення; 6) розрив економічних зв'язків, втрата особами своїх бізнесів;

- мети соціального підприємництва як його кваліфікуючого критерію. Виявлено, що одним із основних чинників, які принципово відрізняють соціальне підприємництво від підприємництва як такого, – є соціально корисна мета, яка властива усім без винятку соціальним підприємствам (комерційного та некомерційного типу) та фізичним особам – підприємцям. Констатовано, що мета соціального підприємництва характеризується подвійністю та дворівневістю. Первинною метою визнається вирішення соціальних проблем. Вторинна ж мета має конкретизувати первинну і відображати конкретну сферу діяльності, через яку проблема буде вирішуватися. У разі віднесення суб'єкта господарювання до соціальних, і первинна, і вторинна мета має фіксуватися в установчих документах суб'єкта господарювання.

Дістали подальший розвиток положення щодо:

- ознак соціального підприємництва, зокрема: 1) здійснення господарської діяльності; 2) наявність соціально корисної мети та вирішення певних проблем громади та(чи) суспільства в цілому; 3) реінвестування суб'єктом господарювання не менше 50% прибутку у реалізацію статутної

суспільно корисної мети та(або) спрямування на здійснення соціальних проєктів; 4) інноваційність діяльності, а саме, вирішення проблем нестандартними способами; 5) подвійність оцінки суб'єкта підприємницької діяльності з точки зору економічного та соціального ефекта; 6) масштабованість та тиражованість діяльності; 7) диверсифікація джерел фінансування;

- проблем впровадження соціального підприємництва в Україні, які класифіковано за кількома групами, а саме: 1) правові; 2) соціально-економічні; 3) організаційні; 4) психологічні;

- чинників, що перешкоджають розвитку соціального підприємництва в Україні, які поділяються на: 1) загальні (такі, що негативно впливають на розвиток підприємництва в Україні взагалі); 2) спеціальні (ті, що негативно позначаються на розвитку власне соціального підприємництва);

- заходів для забезпечення сталого розвитку соціального підприємництва в Україні, з-поміж яких виділяються: 1) закріплення легального визначення категорії „соціальне підприємництво"; 2) визначення суб'єктів соціального підприємництва та фіксація його видів (некомерційне; комерційне); 3) регламентація державної (у тому числі, податкової) підтримки суб'єктів соціального підприємництва; 4) розширення можливостей доступу суб'єктів соціального підприємництва до джерел додаткового фінансування, гарантування їхнього прозорого розподілу; 5) надання максимальної інформаційної, консультаційної підтримки суб'єктам соціального підприємництва; 6) створення єдиної національної інформаційної платформи соціального підприємництва.

Наведені висновки і пропозицій комплексно, поєднуючи розробку як теоретичних засад соціального підприємництва, так і законотворчих перспектив, формують цілісне бачення шляхів удосконалення правового регулювання розвитку соціального підприємництва в Україні.

Наукова обґрунтованість вищенаведених результатів дисертаційного дослідження досягається за рахунок повного та всебічного дослідження наукових та інших джерел, перелік яких склав 233 найменувань. В основу проведеного наукового дослідження покладено аналіз наукової літератури, чинного та перспективного законодавства, практики здійснення соціального підприємництва.

Наукова обґрунтованість отриманих у ході дослідження результатів також досягається за рахунок використання загальнонаукових та спеціально-наукових методів дослідження, зокрема: діалектичного, методів кібернетики та синергетики, формально-юридичного, системно-структурного, логіко-юридичного, методу правової компаративістики, статистичного та інших

методів пізнання. Зокрема, у роботі вдало використаний статистичний метод, за допомогою якого проведено аналіз показників соціального підприємництва та його динаміки. З використанням методу правової компаративістики розкрито найкращі практики, що використовуються у сфері соціального підприємництва зарубіжними державами, та обґрунтовано можливості їхнього запозичення в Україні.

Широке коло використаних методів наукового дослідження підтверджує, що здобувачка наукового ступеня на високому рівні оволоділа методологією наукової діяльності.

Належний рівень виконання мети і завдань наукового дослідження дозволяє стверджувати, що рецензована дисертація є першим у вітчизняній правовій доктрині науковим дослідженням теоретико-правових аспектів соціального підприємництва, а отримані результати заповнюють теоретичні прогалини щодо вказаної проблематики, збагачують юридичну науку та мають практичну цінність. Окремі положення наукової роботи щодо теоретико-правових засад соціального підприємництва впроваджені у навчальний процес Донецького національного університету імені Василя Стуса під час викладання нормативних дисциплін „Теорія держави та права", „Цивільне право", „Господарське право" (Додаток: Акт № 04-23/12.0-24 від 18 жовтня 2023 року); а також у діяльність ГО „Європейський альянс великих можливостей" під час проведення тренінгів та воркшопів на відповідну тематику (Додаток: Акт впровадження № 6/23 від 05 вересня 2023 року). Основні положення дисертації, висновки і пропозиції можуть бути використані у науково-дослідній діяльності як основа для подальших наукових досліджень проблем правового регулювання соціального підприємництва.

Основні результати дисертації опубліковано у чотирьох статтях у фахових наукових виданнях України, а також апробовано на п'яти науково-практичних конференціях, за результатами участі в яких опубліковано тези доповідей.

У рецензованій дисертації та опублікованих наукових роботах не виявлено академічного плагіату.

Наведеним засвідчується високий науковий рівень дисертаційної роботи Н.А. Мозгової та наукових публікацій. У дисертації представлено нові наукові результати щодо соціального підприємництва, які є належним чином обґрунтованими і вирішують конкретне наукове завдання, що має істотне значення для юридичної науки.

З урахуванням вище зазначеного можна позитивно оцінити зміст і науковий рівень наукового дослідження, засвідчити цілісність і логічність

його структури, обґрунтованість наукових висновків і пропозицій, їх практичну цінність, належну апробацію й впровадження основних результатів. Є достатні підстави констатувати, що дисертаційна робота Мозгової Наталі Анатоліївни на тему «Соціальне підприємництво: теоретико-правовий аспект» відповідає спеціальності 081 «Право» та вимогам, які висуваються до дисертації та наукових результатів на здобуття наукового ступеня доктора філософії і викладені у пунктах 6, 7, 8 і 9 Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44.

Рецензент:
доктор юридичних наук, професор,
декан юридичного факультету,
професор кафедри цивільного права і процесу
Донецького національного університету
імені Василя Стуса Ірина КОВАЛЬ

Підпис Коваль Ірини
ЗАСВІДЧУЮ
Вчений секретар університету
О.Г. Ващенко
«06» грудня 2023

Міністерство освіти і науки України
Донецький національний університет імені Василя Стуса
Ідентифікаційний код 02070803